

Diákzendülések Sárospatakon, különös tekintettel a nagy lázadásra 1667

Péter Katalin írja egy helyütt, hogy szeret urbáriumokat olvasni.¹ Amikor ezt olvastam, azonnal belém villant, amit addig nem fogalmaztam meg magamnak, hogy én ugyanilyen érzéssel vizsgálgatom a canonica vizitációs jegyzőkönyveket. Magam is úgy vélem, hogy a „szerzők”, jelen esetben a feljegyzéseket készítő egyházi férfiak – többnyire esperesek – tudatában voltak annak, hogy az ilyenfajta szöveg készítésében is rejlik valamiféle öröm, mégpedig a fontosság tudatának jó érzése. Talán ezt fejezte ki Miskolci Csulyak István azzal, amikor elődeinek ilyen természetű feljegyzéseit nem pusztán egyszerű, hanem kalligrafikus írással másolta be a zempléni egyházmegye protokollumába 1623-ban.² S valóban, az idő igazolta a fontosság tényét, hiszen a vizitációs feljegyzések nélkül sokkal kevesebbet tudnánk a régi idők egyházának életéről. Dolgozatomban elsősorban vizitációs jegyzőkönyvek adataira támaszkodom.

A diáklázadások

Mindenek előtt világos elhatárolást kell tennünk. Diáklázadáson nem fegyelmi kihágást értünk, noha külső mivoltában egy-egy ilyen megmozdulás átlépte az érvényes törvények határait, s a szemben álló fél éppen ezért igyekezett is egyéb összefüggésekből kiemelve, a „nyughatatlan elméjű ifjúság” renitens, csupán öncélú tetteként értékelni az ügyet. A mezővárosi iskolákról fennmaradt feljegyzések több olyan, a felsőbbség kifogását maga után vonó eseményről számolnak be, amelyeket az ifjúság közösen, mintegy testületileg tett meg, számot adva ezzel az összefogásnak és az összetartozásnak élő valóságáról, egy bizonyos testületi szellemről. Miként 1638-ban a bodrogkeresztúri iskola tanulói talán egy társukon esett személyes sérelmet toroltak meg: „a Kerezturi deákok két ízben armata manu kirohantak a scholából, és utolszor ugyan vért is ontottak, egy kerülőt megvagdalván”. S ugyanígy néhány évvel később: „Éjszaka fegyverrel járnak a városban. A Bodrogon általmentenek egész coetussal a szolgálégyenyekre.”³ Az is bizonyos szervezett lépésnek tűnik, amikor a teljes iskolai ifjúság szándékosan nem ment istentiszteletra Királyhelmeceen egy alkalommal.⁴ Az ilyen és hasonló esetek mégsem nevezhetők lázadásnak, mert nincsen nyoma semmilyen következetességet mutató akciónak, inkább egyfajta elkedvetlenedés miatti spontán megnyilvánulás olvasható ki az eseményekből. Ilyen félelőből Patakon is volt több. Példaként említhető az 1629. évi tantárgyreformmal kapcsolatos magatartása a diákságnak. Minthogy a reform több tanulást követelt volna az ifjú-

¹ Péter Katalin: Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágyság korában, 16-17. század. Századok 1137:3 (2003) 553.

² Leírása: Régi magyar költők tára XVII. század 2. Pécseli Király Imre, Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Szerk. Klaniczay Tibor és Stoll Béla. Sajtó alá rend. Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla. Budapest, 1962. 312-313. Leírása és közlése : Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16-18. század. Szerk. Dienes Dénes. Budapest, 2001. (Osiris források).

³ Dienes Dénes: Minthogy immár schola mestert tartanak... Református iskolák Felső-Magyarországon 1596-1672. Sárospatak, 2000. 105.

⁴ Uo. 147.

ságtól, amire az nem volt hajlandó, egyszerűen nem járt iskolába. Ráadásul a tanárok sem támogatták az új tanulmányi rendet, tehát radikális ellenállásra nem volt szükség az ifjúság részéről, a tanügyi reform megbukott anélkül is.⁵ Diáklázadásnak Szinyei Gerzson megállapítása nyomán⁶ azt tekintjük, amikor az ifjúság önkormányzati joga és szabadsága csorbítása illetve korlátozása ellen lépett fel, vállalva következetesen az esetlegesen kilátásba helyezett megtorlás következményeit is. A pataki zendülések még valami másra is felhívják a figyelmet. A zendülés akkor is kirobbant, ha az iskolai életben olyan természetű feszültség gyülemllett fel, amely a lelki-szellemi élet területét érintette. Ilyenkor a lázadás kitörési kísérlet volt a réginek a keretei közül, s vele az újnak a befogadásához követelt magának lehetőséget az ifjúság. Ez az új pedig a puritanizmus volt. A zendülések mögött tehát egyszerre kell keresnünk az anyagi és spirituális okokat, bizonyos szociológiai összefüggések kereteiben.

A címben a „nagy” jelzővel illettük a pataki diákok 1667. évi lázadását. Már ez is sejteti, hogy több olyan megmozdulása volt az ifjúságnak a nevezetes kollégium falai között, mely valamilyen, a fentebbi megállapítás összefüggésébe helyezhető elégedetlenségből fakadt, s a kitűzött cél megvalósításának érdekében együttesen lépett fel, olykor, mintegy ultima ratio-ként alkalmazva, a fegyverhasználatról sem riadva vissza.⁷

Mai ismereteink szerint az első eset, amikor az ifjúság testületileg és fegyveresen kelt előjogainak védelmére, 1618-ban történt. Az iskolának borkimérési joga volt. Az ebből származó bevételek a nagydiákok közösségét, a coetust illették. A magisztrátus nem nagyon örült ennek a minden bizonnyal Dobó Ferentől nyert kedvezménynek, mert a város kötelezve volt a földesúri borok árultatására, s a kollégium kocsmája meglehetősen nagy konkurenciát jelentett. Ráadásul az említett esztendőben Rákóczi György a korábban szokásos mennyiségnél többet kívánt kiméretni: „az varosra valo nem tuggiuk miatt valo haragiaban, es az varos bosszusagara czinaltatta az hordokat eő maga mind kilencz kilencz czöbörösöknek” a szokásos öt csöbörösök helyett, ahogy a főbíró méltatlankodva feljegyezte.⁸ A város úgy próbált segíteni a baján, hogy meg kívánta akadályozni az iskola kocsmájának működését: „az Scholabanis az coetus arultanak bort enni ideigh az varos bosszusagara es az úr karara, ezkori udvarbiro lesette az kerülőkvel, Hadnagiokval es tizedesekvel az Scholabul ki hozot Borth”.⁹ Az ifjúság fegyveresen kitört, s a verekedés során a városi hadnagy Kaposi István diákot lelőtte. Következményként néhány nappal később megszületett az iskolai törvényeknek a kiegészítése olyan rendszabályokkal, amelyek „az iskola falain kívül és belül előfordulható törvényellenes zavargásoknak és kihágásoknak megelőzését célozzák”.¹⁰ Az egyházi és világi előljáróság így reflektált a tragikus eseményre. Arra is van adatunk, hogy miként tekintett vissza az ifjúság az ügyre. Mert bizonyára nem pusztán magánvéleményt fogalmazott meg a senior, amikor Kaposi István neve mellé a törvénykönyvbe beírta, hogy megölte Szűcs Lukács az iskola szabadságának védelme miatt; emlékezte maradjon meg.¹¹ Több volt ez tehát,

⁵ Uo. 177-180.

⁶ *Szinyei Gerzson*: Sárospataki diáklázadások a XVII. században. Sárospataki Füzetek 1904. 39.

⁷ Az események ismertetését adja *Szinyei Gerzson*: i. m. 39-46. *Makkai László*: A Kollégium története alapításától 1650-ig. A Kollégium története 1654-től 1703-ig. In: A Sárospataki református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége. Budapest, 1981. 17-58, 80-86.

⁸ Sárospataki Református Kollégium Levéltára, Protocollum Primarii et Senatus Oppidi Sáros Nagy Patak Tom. 2. S.D.I.4. 2.

⁹ Uo.

¹⁰ A Sárospataki református Kollégium 1618-as rendszabályai és 1620-as törvényei. Fordította és jegyzetekkel ellátta Szentimrei Mihály. Sárospatak, 1996. 9.

¹¹ Hörcsik Richárd A Sárospataki református Kollégium diákjai 1617-1777. Sárospatak, 1998. 47.

mint az intézmény életében gyakran előforduló fegyelmi kérdés. Már itt és ekkor megnyilvánult a későbbi hasonló megmozdulások során is tapasztalható testületi szellem, az iskola létét és sajátos helyzetét biztosító privilégiumok számontartása és védelme. Ugyanakkor a senior bejegyzéséből arra is következtethetünk, hogy az anyagi kiváltságok megóvása a szabadság eszményével kapcsolódott össze. S ez akkor is lényeges, ha tudjuk, hogy ez a szabadság a korban szokásos „nemesi” összefüggésben értelmezhető.

Zendülésnek tekinthetjük az 1642. esztendő során történeteket is, noha számos tekintetben eltért a többi hasonló megmozdulástól. A mozgató rugója az eseményeknek a puritanizmus volt, amely Tolnai Dali Jánossal költözött az iskola fal közé. A puritánus teológia és kegyesség megjelenése Patakon kezdettől (1638) fogva nagy vitákat váltott ki. Strukturális és tantárgyi reformokkal járt együtt, s ezek önmagukban is megosztották nem csak az egyházi előjáróság véleményét és a történetekhez való viszonyulását, hanem az ifjúságét is. Látszólag a református teológia időközben avulttá vált dialektikai és logikai apparátusának kiküszöbölése okozta azt a szembenállást, amely szinte megmérgezte az iskola életét négy esztendő során. Az előjáróságot természetesen elsősorban ez érdekelte, mert a régi tankönyvekhez való ragaszkodásában a hagyományos teológiához való hűségét fejezte ki. Az ifjúságot azonban az osztotta meg, hogy tanáruk, Tolnai János pedagógiai magatartásából nem egyformán szűrték le a maguk számára azt, amit képviselt, ti. az éltszentség követelményének kiterjesztését az élet minden vonatkozására. A puritán kegyesség lényegéhez tartozott a tiltakozás az ellen, ami ellenkezik Isten törvényével, akár az egyes ember, akár az egyház, akár a társadalom életében. A puritanizmusra jellemző egy bizonyos szubjektívizmus és individualizmus. Az egyénnek szembesülnie kell bűnös és méltatlan voltával, hogy ebben a felismerésben rácsodálkozzék az (!!!!) megmentő kegyelemre. Ez az élmény döntő és életre szóló. Amikor Tolnai ebben a szellemben a korábbiakhoz képest egészen új hangot ütött meg Patakon, az ifjúság egy részét kifejezetten az ellenségévé tette. Ők ugyanis nem az Isten szentségének az életben való követésére ösztönző hangot hallották ki a prédikációiból, hanem a személyeskedő sértést. „Lelkek fájdalmával szenvedik, hogy prédikációjában ördöglelkűeknek, könyörgésben – mely átok inkább, mintsem könyörgés – fattyaknak nevezi őket, oktalan állatoknak, barmoknak, ebeknek, disznóknak.”¹² Tolnai lelkivilága nem volt összhangban a pataki diákság egy részének életérzésével, mások viszont azonosulni tudtak vele s lelkesen fogadták, így menthetetlenül meghasonlást teremtett újszerű tanári magatartása. A megosztott ifjúság egyszerre lázadt fel ellene és mellette. A Patakon jelentkező új szellem éppen ebben a zendülésben mutatta meg erejét. Ellenérzéseket váltott ki, mert természete szerint döntésre hívott.

A zempléni egyházmegyei zsinat 1648-ban új rendszabályok életbeléptetését határozta el.¹³ A döntés elsősorban a tanítási rend átalakítását célozta, de érintette a coetus kezelésében lévő anyagi javak felhasználását is. Az alumnusok számát 40 főre csökkentette, ugyanakkor kötelezte az ifjúságot, hogy jövedelmének egy részét fordítsa az iskolai közcélokra, például az épületek karbantartására. Az ifjúság privilégiumai elleni támadásként értékelte a döntést, fellázadt és elhagyta az iskolát.¹⁴ Megmozdulását bizonyos szociális problémák is motiválhatták.¹⁵ A lelkésznek készülők diákok támogatást kaptak, a nemeseket szüleik taníttatták, a világi pályára készülők nem nemes származásúak – az úgynevezett neutralisták – saját költségen voltak kénytelenek tanulni. Úgy tűnik, hogy 1648 előtt közülük is kerülhettek ki alumnusok, viszont a zsinat döntése elvette tőlük ezt a

¹² *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... i. m. 187.

¹³ Uo. 189-190.

¹⁴ Uo. 196.

¹⁵ *Makkai László*: A Kollégium története 1654-től 1703-ig. i. m. 83.

lehetőséget a jövőben. Kénytelenek voltak a coetus szőlőjének megmunkálásával foglalkozni – a legtöbbször a tanulmányaik kárára – némi jövedelem megszerzése végett. A döntés persze irigvelt helyzetbe hozta a papnak készülő diákokat, ami hosszabb távon nem tett jót az iskolai közszellemnek. Minden esetre az ifjúság egységes fellépésében megnyilatkozott egy bizonyos demokratikus szellem, amennyiben a tiltakozásban részt vettek azok is, akik továbbra is élvezhették a jótétemények hasznát.

A 17. század közepe táján kezdtek egyre nagyobb gondot fordítani arra, hogy a rendszeresen, többnyire háromévenként változó „mesterség” helyébe az élethivatásszerűen gyakorolt tanárság lépjen. Ezekben az években – 1652-től kezdődően – alakul ki az „örökös mesterség” Patakon. Az iskola vezetése egyértelműen ennek megszilárdítására törekedett. A szokásban lévő marasztás idején készségesen teljesítette a tanárok feltételeit, csak maradjanak. Így azután Baczoni Baló Menyhért 1662-ben bekövetkezett haláláig, Buzinkai Mihály 1656-tól élete végéig (1683), Pósa-házi János 1657-től szintén élete fogytáig (1686) a kollégium tanára volt, ez utóbbiak kitarva mindvégig a bujdosásban is 1671-et követően. A tanárok anyagi helyzetének javítása során Lorántffy Zsuzsanna beleegyezésével – hogy a természetbeni javadalom készpénzre váltását segítsék – 1659-ben lehetővé tették, hogy az iskola kocsmájában a nekik járó bort kimérjék.¹⁶ A diákság most is azonnal tiltakozott, az iskola törvényeinek és a coetus jogainak sérelmét látva az intézkedésben. Egyházi- és világi előjárók egyaránt igyekeztek érvényt szerezni a döntésnek az ifjúság lecsendesítésével. Úgy vélték, hogy a régi törvények már nem felelnek meg az új helyzetnek, ezért megbízták Medgyesi Pál udvari prédikátort az új rendszabályok és törvények megszerkesztésével. A döntés elhibázottnak bizonyult, mert nem vette figyelembe, hogy Medgyesi egyáltalán nem volt népszerű Patakon,¹⁷ ráadásul az udvari lelkész elkövette azt a taktikai hibát is, hogy nem vonta be az iskola egyházi előjáróit a szerkesztésbe, sőt a törvény kihirdetéséről sem értesítette őket. Az ifjúság ki is használta a helyzetet, az új törvényt nem volt hajlandó elfogadni, Medgyesit pedig egyszerűen kigúnyolta. Végső tiltakozásul pedig testületileg elhagyta az iskolát és áttelepült Tállyára majd Gönc-re. Hogy milyen jelentőséget tulajdonítottak az ifjúság lázadásának az iskola környezetében lévő kortársak, azt jól érzékelteti az a tény, hogy az udvari emberek Lorántffy Zsuzsanna 1660 tavaszán bekövetkezett halálának közvetlen okaként a zendülést emlegették: „Ah átkozott deákok! ti öltétek ezt meg, ti fosztátok meg a szegény magyar nemzetet e drága kincstül” – fogalmazta meg Zákány András a közvéleményt.¹⁸

Diáklázadások másutt is voltak a 17. század folyamán, Debrecenben legalább olyan gyakran, mint patakon (1627, 1631, 1644, 1650, 1657).¹⁹ Természetesen a motivációk is hasonlóak. Ugyanakkor talán megfigyelhető, hogy a debreceni zendülések háttérében lévő állandó feszültség egyik nem jelentéktelen oka „az ortodox felsőség nyomása alatt föld alá szorult puritanizmus” volt.²⁰ Patakon, noha a puritanizmus problémájától nem volt érintetlen, másutt kell keresnünk a döntő kiváltó tényezőt – amint az utolsó 17. századi nagy lázadás körülményeiből különösen kitetszik.

¹⁶ *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... i. m. 196-198.

¹⁷ *Péter Katalin*: A református gyülekezet első száz éve Sárospatakon. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993. 116. *Dienes Dénes*: A megalakult presbitériumok nyomai a XVII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben. In: Erdély és Patak nagyszonyja Lorántffy Zsuzsanna. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 321-326.

¹⁸ *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... i. m. 198.

¹⁹ *Bölskei Gusztáv*: A kezdetektől a váradi iskola beolvadásáig. In: A Debreceni református Kollégium története. Szerk. Barcza József. Budapest, 1988. 21-23.

²⁰ *Czeglédi Sándor*: A teológia tanítása a Kollégiumban. Uo. 544.

A nagy lázadás

Meg kell vizsgálnunk a diákok számának alakulását a zendülés idejének közvetlen környezetében. Az idők viharai között, mint tűzből kikapott üszkös fadarab, a törvény- és anyakönyv másolata ránk maradt. Ez lényegében nem más, mint a törvényeknek aláírt nagydiákok lajstroma.²¹ Ez a forrás ugyan bizonyos hullámvásról tanúskodik, amennyiben például az 1667-es évben mindössze 17 diák nevét olvashatjuk, 1665-ben viszont 73 subscribens mutatkozik. Ilyen azonban a korábbi évtizedekben is előfordul. Végül is 1661 és 1671 között összesen 435 fő írt alá az iskola törvényeinek. Ennek az adatnak a jelentőségét kiemeli, hogy Várad eleste után, az onnan elmenekült iskolával összeolvadt debreceni kollégium subscribens diáksága, ugyanebben az időben nem érte el a 400 főt. Kocsi Csergő Bálint úgy tudta, hogy 1671-ben a tanuló ifjúság összlétszáma mintegy 100 fő volt Patakon. A gályarab hitvalló Kocsi Csergő pontos információkat szerezhetett, hiszen 1664-től debreceni diák volt, 1670-ben pedig munkácsi rektor.²² Egyháztörténeti művéből kitűnik, hogy név szerint ismerte a pataki iskola világi vezetőit. Megbízhatóságát mutatja, amikor így ír: „Az iskola jövedelméből most állandóan 100, sőt több, lelkészi pályára készülő ifjat tartanak, akik közül azonban csak 40 a tápintézeti növendék.”²³ Itt most a mondat második fele a hangsúlyos, mert pontosan így határozta el az 1648. évi pataki zsinat: „Hogy a tanulók között az értékes jótéteményt ne haszontalanul, főleg ne a herékre és henyékre pazarolják el, egynéhány jótéteményben részesülő, azaz ösztöndíjas, méghozzá 40 fő kijelölését határozta el az egyház, mint ami igen helyes, méltányos, sőt szükséges”.²⁴ A 100 fős tanulólétszám egy esztendőben egyáltalán nem túlzó adat. A buzdosás előtti utolsó évtizedben Patak az ország legnépesebb iskoláinak egyike volt, ha nem a legnépesebb. Fontos, hogy ez a létszám nem tartalmazta az alsóbb tagozatos diákokat. Ők nem is vettek részt a zendülésekben, nem tekintették őket az iskola teljes jogú és önálló felelősséggel bíró polgárainak, hiszen a törvényeket még nem írták alá.

Az iskola spirituális helyzetéről szintén szólnunk kell. Pósházi Jánosban és Buzinkai Mihályban igen kiválóan felkészült tanárai voltak Pataknak, de a puritanizmus jeleit irodalmi munkásságukban nem mutatták. Sőt, Pósházi a legszigorúbb kálvini ortodoxia talaján állott, egykori tanára, Tolnai János puritán meggyőződését semmiben nem osztotta.²⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az iskola szellemiségéből teljességgel hiányzott volna a puritanizmus hatása. A 17. század utolsó évtizedeinek református teológiájára egy bizonyos szintetikus jelleg volt jellemző.²⁶ Az egymással harcban álló református ortodoxia és puritanizmus sajátos módon megbékélt egymással, mert az előbbi ugyan határozottan visszautasította azokat a támadásokat, amelyek a százados hagyományban gyökerező felépítmény, a „keret” megváltoztatását célozták, de utat engedett a „tartalom”, a szolgálat, a kegyesség elmélyítésére törekvő igyekezetnek. Pósházi maga is írt imádságos könyvet, jelezve ezzel a személyes kegyesség iránti elmélyülés igényét.

Az elüldözés előtti utolsó évtized nagy fordulatok után kezdődött el az iskola életében. Lorántffy Zsuzsanna és II. Rákóczi György halálát követően Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc katolizált, hamarosan meg is vonták a patrónusi támogatást az iskolától.

²¹ *Hörsik Richárd* A Sárospataki református Kollégium diákjai 1617-1777. i. m. A debreceni névsort közölte *Thury Etele*. Iskolatörténeti adattár 2. köt. Pápa, 1908.

²² *Zonányi Jenő*: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Budapest, 1977. 323-324.

²³ *Miklós Dezső*: Az első rendszeres református egyháztörténet. Budapest, 1993. 123.

²⁴ *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... i. m. 190.

²⁵ *Makkai László*: A Kollégium története 1654-től 1703-ig. i. m. 81-82.

²⁶ *Barcsa József*: A puritanizmus kutatásának újabb eredményei. Theologiai Szemle 1976. 334.

Apafi Mihály erdélyi fejedelem nyújtott támogatást mintegy kárpótlásként, de a veszteséget ez csak részben pótolta.²⁷ A patrónusi kegy elvesztése nem csak anyagi vonatkozásban volt kedvezőtlen. Báthory Zsófia támogatásával a jezsuiták 1663-ban Sárospatakra költöztek s elkezdtek igen körültekintő térítő tevékenységüket.²⁸ Jelenlétük a református iskola számára nem volt közömbös, nagy hitvitázó harcok kezdődtek a két fél között. Mivel a református egyház intézményes léte ellen ekkor még nem indult erőszakos támadás Patakon a földesúr részéről, az iskola is biztonságban érezhette magát. Annál is inkább, mert a tekintélyes zempléni református nemesség – élén Bocskai István főispánnal – pártfogásába vette a kollégiumot. Volt remény arra is, hogy az anyagi biztonság a patrónusi magatartás ellenére megszilárdul, mert a Tiszán inneni prédikátorok adakozásra hívták fel a gyülekezeteket, s van több nyoma is, hogy nem hiába. Így azután 1665 januárjában a harmadik tanári állást is sikerült betölteni, sőt a coetus maga is hozzájárult – bár hangsúlyozta, hogy csak ideiglenesen – a tanári javadalomhoz.²⁹

Két esztendővel később mégis kitört a vihar, kiobbant a pataki diákság legnagyobb zendülése, amikor a rendkívül nagy feszültség során az ifjúság a fegyvereit is kézbe vette, s nem sokon múlt, hogy használja is azokat.³⁰ Már nem lepődünk meg azon, hogy a lázadás ismételten a kocsmáltatás jogának kérdése okán tört ki. Az ifjúság most is igen sérelmesnek érezte, hogy a tanárok is élnek eredetileg a coetusnak adott privilégiummal. Az iskola egyházi gondnokához, Tarcali Pál espereshez fordultak, s kérték sérelmük orvoslását. Az egyházi és világi előjárók 1667 májusában a kollégiumban tanácskoztak az iskola ügyeiről, amikor az ifjúság írásban is benyújtotta tiltakozását a kocsmá ügyében. Miután tudomást szereztek arról, hogy kedvezőtlen döntés van születőben, testületileg tiltakoztak. Tiltakozásuk nyomán olyan szóváltás kerekedett, melyből arra következtettek, hogy az előjáróság erőszakot kíván alkalmazni, ezért fegyverbe szólították társaikat, a kapukat bezárták, s a tárgyaló egyháziak és világiak – élükön az esperessel és a főispánnal – egyik pillanatról a másikra foglyaikká váltak. Valahogy mégis úrrá lett az előjáróság a helyzeten, noha a főispán kísérete is közel volt ahhoz, hogy fegyvert használjon.

Az indulatok annyira felkorbácsolódtak, hogy az egyházmegyei zsinat hónapokkal később sem tudott érvényt szerezni az előjáróság akaratának. Az ifjúság nem fogadta el azt bírójának, csak azzal a feltétellel, ha sérelmét előbb orvosolják. Kiváló szervezéssel juttatta el panaszát a Tiszán inneni vármegyék református nemességéhez és lelkészeihez, sokak pártfogását megnyerve a dologban.

A professzorokat kivéve a diákközösség tisztviselőit az ifjúság választotta, vagy legalább kinevezésükbe döntő beleszólása volt.³¹ Az így választott felelősök a coetus ügyeit szabadon, teljes felelősséggel intézték. Ezt a helyzetet hosszú évtizedek alatt megszokták, méltán érezték fontosnak, hogy privilégiumaikat meg is őrizzék az utódok számára. Nem tételezzük fel a rosszindulatot a világi és egyházi patrónusok, gondnokok részéről, amikor az újabb lázadást kiváltó intézkedésüket tekintjük – ti. a kocsmáltatás jogának a tanárookra való kiterjesztését. De talán nem gondolták meg eléggé azt az igazságot, hogy aki a törvénynek egy betűjét megrontja, az az egész törvényt megrontja.³² Az ifjúság joggal érezte, hogy ha ebben enged, más előjogai is veszélybe kerülnek. S igazolva is láthatta feltételezését, mert az előjáróság az engedetlen primariusok – tehát az ifjúság

²⁷ *Makkai László*: A Kollégium története 1654-től 1703-ig. i. m. 84.

²⁸ *Péter Katalin*: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 103, 110-111.

²⁹ *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... i. m. 191-192.

³⁰ Uo. 192-205.

³¹ *Szentimrei Mihály*: i. m. passim.

³² Jakab levele 2,10

vezető testületét alkotó első diákok – egyszerű félre tételével akart úrrá lenni a helyzeten. A terv az volt, hogy új preceptorokat állítanak és az alsóbb osztályok, valamint a nemesek tanításával folytatják a munkát, kirekesztve az iskolai életből a zendülésben leginkább érintett alumnus diákokat. A zsinat határozatát végrehajtani igyekvő tanárok azonban a szilárd testületi szellemet felmutató diáksággal találták magukat szembe: „A mi scholánkban bizony nem teszték [ti. preceptorokat], tanítjuk mi a nemeseket. Mi nekünk nem vagytok mestereink, a mi scholánkba ne jöjjetek praescribálni, mert ha mi rajtatok esik, el nem veszi rólatok se zsinat se zsinat másíkja. A scholából ha ki kell mennünk, olyat cselekszünk, hogy Magyarországnak a füle megcsendül bele.”³³ A diákság nem tanárai ellen lázadt fel, a helyzet sajátossága eredményezte, hogy előjogainak védelme a tanárok érdekeivel ellentétes volt. A demokratikus hagyományok védelmében megnyilvánuló szilárd testületi szellem olyan „pataki öntudattá” érett, ami nélkül a számkivetés három évtizedében nem őrizhette volna meg a bujdosó kollégium azt a sziklaszilárd reménységet, hogy előbb vagy utóbb, de egyszer visszatérhet „ősi fészkére”. Ebben az öntudatban nevezte mindvégig magát „patakinak” Erdélyben, Göncön és Kassán is.

Hónapok során valamennyire célt ért az esperes békítési szándéka, mert az iskola élete lassan ismét visszazökkent a régi kerékvágásba. Az események nyomai azonban megmaradtak. Az ifjúság között úrrá lett – talán a jogosnak vélt igény kielégítésének hiánya miatt – egy bizonyos erkölcsi lazaság. „A schola igazgatásáról és disciplinálásáról kezdettek beszélgetni, és nemes Baxa uram őkegyelme panasszal jelenté, minémű insolentiák vagynak a scholában, és a disciplina teljességgel a földön hever. Ez insolentiákról értekezvén esperes uram, Tooth István bizonyoságot tött, hogy a scholában szerelem éneket énekeltetnek, kiáltoznak, szitkozódznak, etc. Bényén a szüretkor rüt tékozlást töttek, hét fő bort ittanak meg, azon kívül gyakorta ott részegeskednek” – állapították meg 1669-ben. S a következő esztendőben sem szűnt meg a panasz: „A mesterek panaszkodnak, hogy a deákok kinn hálnak, kiváltképpen a mostani praebitor, Berendi, az ünnepben kinn hált, és a korcsma árultatást a szolgájára bízta. [...] A scholában a deákok céhet tartanak, és ez alkalmatossággal sokat dorbézolnak. A praepceptorok a gyermektanításért nagy fizetést kívánnak, a szüléket sarcoltatják. [...] Panaszolkodnak a városbeliek, hogy mind a deákok s mind a külső emberek a scholában éjszaka a korcsmában dorbézolnak.”³⁴ Minden bizonnyal nem üres vádaskodások voltak ezek, mintegy a tanár-diák vagy a nemzedéki ellentéteken nyugvó nézetkülönbségekből fakadóan, mert az ifjúság ugyanekkor nagy meglepéssel nyilatkozott tanáraitól.

Nemes coetus

Talán a pataki ifjúság abban csalódott leginkább, hogy túlértékelte helyzetét? Végző soron miben ragadhatjuk meg a zendülések mögött rejlő motivációs bázist? Először mondjuk ki, hogy miben nem: ez pedig a puritanizmus. Erre már fentebb, a debreceni zendüléseket megemlítve utaltunk. Most még hozzátesszük, hogy Sárospatakon a puritanizmus egyáltalán nem volt a „föld alá szorítva”. Éppen ellenkezőleg. Amint Lorántffy Zsuzsanna visszaköltözött patakra, teljes patrónusi hatalmával a puritánusokat támogatta, s ahogy lenni szokott, a kényszer erősen csökkentette népszerűségüket.³⁵ A 17. század hatvanas éveiben senki nem tiltotta tehát patakon a puritán kegyességet.

³³ *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... i. m. 204.

³⁴ Uo. 206-207.

³⁵ *Makkai László*: A Kollégium története 1654-től 1703-ig. i. m. 81. *Péter Katalin*: A református gyülekezet első száz éve Sárospatakon. i. m. 116. *Péter Katalin*: Lorántffy Zsuzsanna. In Lorántffy Zsuzsanna Album. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2000. 62.

Köztudott, hogy a szokásjog alapján a papokat a nemesi rendhez sorolták. A protestáns lelkészek is örökölték személyükre nézve ezt a privilégiumot. Bethlen Gábor pedig meg is nemesítette a papságot 1629-ben, kiterjesztve a nemesi jogot a protestáns lelkészek utódaira.³⁶ A papság ezzel hasonlóná lett a nemesi rendhez (ordo). Az egyházi rend szervezése és igazgatási struktúrája a világi nemesi rend és közigazgatási szervezet mintáját követte.³⁷ A 17. század során – különösen a szatmárnémeti nemzeti zsinat (1646) következtében – rendkívül megszilárdult a lelkészi rend szerkezete, méghozzá úgy, hogy az egyház szerkezeti keretei között volt biztosítva a papi kiváltságok folytonossága, nem pedig személyhez kötötten. Ezért reagált a kortársak többsége olyan érzékenyen azokra a kezdeményezésekre, amelyek ennek a szerkezetnek a megváltoztatását célozták (presbitériumok, püspöki-, esperesi tisztség eltörlése). E keretek között az egyházi vagy a lelkészi rend patrimoniumának számított.

Ha nem erőltetett az analógia a nemesi és a lelkészi rend között, akkor vajon túlás-e ugyanennek a felvetése a lelkészi közösség és a diáktestület viszonylatában? Mert mit is mondott Tarcali Pál esperes keserű háborgásában a pataki diákokra, amikor azok visszautasították a zsinat bíraskodási szándékát és megüzenték, hogy az országgyűléshez apellálnak? „Csekély elméjű együgyű ifjúság! talán azt ítéli, hogy a clerus és praelatusok statusa között incorporáltatik a Pataki nemes coetus?” Bizonyára naivság volt,³⁸ de lehet, hogy csak taktikai lépés, mindezekkel együtt az együgyű ifjúság mégis úgy ítélhette, hogy a nemesi-lelkészi rendhez hasonló helyzetben van. Ezért érezhette Tarcali Pál fontosnak, hogy magyarázatot fűzzön az iménti felkiáltásához. „Nemes coetusnak per illusionem nem mondjuk, hanem magok vették magoknak azt a titulust, hogy nemes coetus. Ennek előtte mintegy tíz esztendővel, némely alkalmatossággal köztök lévén, mikor sűrűven itérálnak a nemes coetus nevezetét, üdvezült Zákány András és Incédi Mihály uraimék igen megdorgálák őket, hogy az nem őket, hanem a nemes vármegyét illetné. Azólta azzal a titulussal tapogatták élnek.”³⁹ Ebben az összefüggésben értelmezhető az ifjúság felelete arra a fenyegetésre, hogy további engedetlenség esetén a jobbágy származású diákokat a földesurakkal elvitetik az iskolából: „talán (azt mondják) a prédikátoroknak is jut benne.”⁴⁰ Azaz, ha az ilyen diákokat nem védi meg, hogy tagjai a „nemes coetusnak”, akkor a jobbágy származású lelkészeket sem óvja meg az „egyházi rend”.

Közelítsük meg más szempontból is a kérdést. Talán meglepő, ha felhívjuk a figyelmet a diákság öltözködésére. Az előjáróság már 1655-ben kifogásolta, hogy bizonyos változás állt be ezen a téren: „A deákok öltözetüket megváltoztatták, nagyobb részére selyem övet viselnek és róka bélést, azonban a felsőruha ezekben sem jut. Némelyek papucsban a városban nagy szemtelenül sétálnak.”⁴¹ Az emlegetett Tarcali Pál idézett iratában pedig tizenkét évvel később általánosan így írja le az ifjúság öltözködését: „...ezüst kapsokkal megfűzött dolmányokat, tíz- húsztalléros pár nyusztokkal ékesített süvegeket viselnek.” A 17. században az öltözködés sokkal többet jelentett, mint napjainkban. A viselet kifejezte a társadalmi hovatartozást. Ezért a zsinatok részletesen foglalkoztak a lelkészek és a diákok öltözködésével. A Tiszán inneni egyházvidéken érvényes kánonok rendelkezése szerint az iskolában a „kegyességhez, példás szerénységhez” illő ruházatot kell viselni. Általában a fényűzéstől mentes, szerény, de tisztességes öltözetet

³⁶ *Barczga József*: Bethlen Gábor, a református fejedelem. Budapest, 1980. 139-145.

³⁷ *Buzogány Dezső*: A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. Kolozsvár, 20005. 5-6.

³⁸ *Makkai László*: A Kollégium története 1654-től 1703-ig. i. m. 85.

³⁹ *Dienes Dénes*: Minthogy immár schola mestert tartanak... i. m. 202.

⁴⁰ Uo. 194.

⁴¹ Uo. 191.

emlegetnek a kánonok.⁴² A nagydiákok a tógát kötelezően viselték, s ők rövid mentét nem vehettek fel. Az a néhány, de bizonyára pontos megjegyzés, amit a pataki diákok öltözködési szokásaira tettek a kortársak, arra mutat, hogy az ifjúság a nemesi szokások felé fordult, amikor megválogatta ruhadarabjait. Mi volt ez, ha nem öntudatának sajátos kinyilvánítása? Az 1667. évi diáklázadás során a nemesi patrónusokkal szemben éppúgy, mint az egyházi előljárókkal bizonyos tekintetben egyenrangú félként igyekezett viselkedni, még ha amazok ezt szemtelenségnek is vették.

A pataki diákság a 17. század során féltékenyen őrizte kiváltságait. Egyre inkább hatása alá került annak a folyamatnak, mely az iskolát már maga mögött tudó, de a tanulás révén kiváltságos közösségbe került lelkész-nemzedékek életében végbement. A század második felében annak mintájára önmagát is ilyen kiváltságos közösségnek, „rendnek” tekintette. A kocsmáltatás joga az egyik gazdasági alapja volt annak a közösségnek, melynek keretei között lehetőség nyílt a társadalmi felemelkedésre. Ezért annak védelmét az ifjúság alapvetőnek tartotta, s ha sérelem érte, következetesen ennek értelmében cselekedett.

⁴² *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1881. 716, 727.